

ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО: ПУБЛІКАЦІЇ ДЖЕРЕЛ

УДК 930.25+94:929.7-054.4(477)"18"

Олексій Олександрович Савченко
науковий співробітник науково-дослідного відділу
пізньосередньовічної, ранньомодерної та нової історії України,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
alexey89xyz@gmail.com

Oleksii Savchenko
Research fellow
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukrain)

“РЕЄСТР 1844–1845 РОКІВ” ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ТАТАР ВОЛИНИ І ПОДІЛЛЯ

“REGISTER 1844–1845 YEARS” AS THE SOURCES OF HISTORY ABOUT TATAR IN VOLYN AND PODILLIA

Анотація

Стаття присвячена історії польсько-литовських татар на території Поділля і Волині в середині XIX ст. У ній характеризується особливість їхнього становища і зв'язок з татарськими родинами Речі Посполитої. Наводиться і аналізується реєстр татар дворянського звання, зафіксований в 1844 р.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, служиві татари, “осадники”, хоругва, “ліпка”, привілеї, мечеть, реєстр, дворянство

Summary

The article devoted to the history of the Polish-Lithuanian Tatars on the territory Podillia and Volyn in the middle XIX s., characteristic features, and of their situation and contact with tatars family in Poland-Lithuanian cantry. The article analyzed registered Tatar nobles, as it was fixed in 1844.

Keywords: Grand duchy Lithuania, servisman tatars, colonizer, flag, lipka, liberties, mosque

Історія україно-татарських взаємин завжди викликала інтерес у дослідників. Але з огляду на політизованість, цю проблему часто висвітлювали лише в контексті військово-політичного протистояння чи “набігів”. Оскільки українське і татарське населення багато століть проживало поруч, тому, як і будь-які сусідні народи, виробило певні “механізми” співіснування. Тривалий час українські землі перебували на межі “східної” і “західної” цивілізації, а місцеве населення вступало у взаємозв'язки з кочовиками, наслідком яких ставали нові етнічні групи і народності. Цікавим прикладом багатівікових україно-татарських взаємин на території Правобережної і Західної України є т. зв. “західні татари” (також відомі як польські, білоруські, литовські, волинські, галицькі татари, або “татари-ліпка”) – окрема група населення тюркського походження, яка почала формуватися в період розпаду Золотої Орди і становлення на її теренах окремих татарських державних утворень (Казанської, Кримської, Ногайської Орди) і з часом була розселена (або “осаджена”) на землях Великого Князівства Литовського і Корони

Польської¹.

У вітчизняній історіографії історія західних татар висвітлена недостатньо. Серед дослідників цієї проблеми слід відзначити М. Якубовича^{2,3,4}, Б. Черкаса⁵ та Я. Пилипчука⁶. Окремим аспектам історії західних татар присвячені і праці автора⁷. Більше ця тема привертала увагу дослідників у Польщі^{8,9}, Литві¹⁰, Білорусі¹¹ і Росії¹², але українські терени в їхніх працях відображені лише побіжно.

На відміну від кримських, поволзьких і сибірських, полько-литовські татари перейняли слов'янські мови, хоча і зберегли протягом майже семи століть власну самосвідомість, звичаї, а іноді і релігію – іслам. Тривалий час осередки “татар-осадників” розташовувалися і на сучасних українських землях і брали доволі активну участь у ключових подіях нашої історії та внесли свій вклад в українську культуру і націєтворення.

У першу чергу, слід згадати таких непересічних особистостей як А. Кримський (один із засновників Національної академії наук, видатний сходознавець і українознавець), М. Туган-Барановський (видатний економіст, міністр фінансів УЦР), М. Сулькевіч (військовий і політичний діяч Польщі, Росії, України і Азербайджану, очолював Кримський краєвий уряд в 1918 р., союзник гетьмана П. Скоропадського). Тому ця праця має за мету привернути увагу дослідників до історії татар в Україні та ввести в науковий обіг раніше невідомі джерела.

Татарське населення розселялося на українських землях у складі Великого князівства Литовського і Корони Польської з кінця XIV ст. Спочатку це були “біженці”, яким надавали притулок, або ж військовополонені, якими колонізували прикордонні зі степом землі. Згодом, князі і магнати Речі Посполитої приймали їх на службу, формуючи з них окремі військові підрозділи. Найдавніші поселення (або колонії) татар відомі в Литві і Білорусі (в районі міст Трокай, Мінськ, Лососня, Вільно, Дрогичин, Сорок Татар), Польщі (на Підляшші, в Любліні, Варшаві)¹³. На українських землях татарські общини компактно проживали на Київщині, Галичині, Поділлі, Волині¹⁴ та ін. регіонах. У цих місцевостях залишилося чимало етнімічних назв: татарські вулиці, татарські башти, кладовища, слободи і навіть “татарські майдани”.

На початку XVII ст. татарські підрозділи мали у складі своїх армій майже всі магнати “по-

¹ *Канапацкий И.* Белорусские татары: историческая судьба народа и культуры [Эл. ресурс]. – Режим доступа: kumukia.ru/article-9186.html – Название с экрана.

² *Якубович М.* Ислам в Україні: історія і сучасність. – Вінниця, 2016. – 264 с.

³ *Якубович М.* Татарсько-мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI–XX сторіччя: історична ретроспектива. Наук. записки. Серія “Історичні науки”. Вип. 2. – Острог, 2010. – С. 186–196.

⁴ *Якубович М.* “Острожский Коран” 1804 года как уникальный памятник религиозной культуры западных татар / М. Якубович // Ислам в СНГ. – М., Н. Новгород: ИД “Медина”, 2013. – № 3–4. [Эл. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.idmedina.ru/books/islamic/?5794> – Название с экрана.

⁵ *Черкас Б.* Служиві татари в обороні українських земель Великого князівства Литовського XV–XVI століть / Б. Черкас // Надчорномор'я: студії з історії та археології. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2008. – Вип. 1. – С. 144–148.

⁶ *Пилипчук Я.* Татары в Великом княжестве Литовском (православные и мусульмане): ассимиляция и адаптация // Средневековые тюрко-татарские государства. – Вып. 6. – Казань, 2014. – С. 101–110.

⁷ *Савченко О.* Локалізація “татар-осадників” на землях Правобережної України в XVI–XVII ст. // Українознавство. – 2016. – № 1(58). – С. 89–98.

⁸ *Borawski P, Dubinski A.* Tatarzy polscy. Dzieje, obrzedy, legendy, tradycje. – Warszawa, 1986. – 270, [1] s.

⁹ *Mierzwiński H.* Osadnictwo tatarskie na Podlasiu za Jana III Sibińskiego // Podlaski kwartalnik kulturalny. – № 2. – Białą Podlaska, 1997. – S. 41.

¹⁰ *Koporacki A.* Życi religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Warszawa. – 255 s.

¹¹ *Канапацкий И.* Белорусские татары...

¹² *Думин С.* Татарские князья в Великом княжестве Литовском // Акта Baltiko-Slawica. – Т. XX. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1991. – S. 7–50.

¹³ *Koporacki A.* Życi religijne...

¹⁴ *Якубович М.* Татарсько-мусульманське населення...

рубіжжя": Конецпольські, Корецькі, Потоцькі, Вишневецькі, Острозькі, Заславські, Синявські¹⁵ та ін. Татар вони розселяли у своїх приватних містах і селах. Найбільші їх осередки були у Львові, Яворові, Татарові, в околицях м. Бурштин, Тернополі, Острозі, Луцьку, Старокостянтиніві, Ювківцях, Лабуні, Дубно, Ковелі, Немирові¹⁶. В деяких із цих населених пунктів були мечеті. І сьогодні там можна бачити залишки татарських кладовищ.

Зазвичай за татарами зберігалися їхні степові титули (бей, мурза, сейтем, улан та ін.), а королівська влада надавала їм шляхетство в обмін на обов'язок військової служби. Чимало відомих шляхетських родин татарського походження приймали християнство і асимілювалися (Глинські, Кірдеї, Долголатовичі та ін.). Інші зберігали іслам і подекуди до ХХ ст. служили в польській і литовській армії у спеціальних "татарських" (згодом "уланських") підрозділах¹⁷.

Статус татар закріплювали королівські і князівські привілеї, найвідомішими з яких є привілеї князя Вітовта, королів Сигізмунда III, Владислав IV, Яна III Казимира, Августа II. Після поділів Речі Посполитої в 1772, 1793 та 1795 рр., Волинь і Поділля відійшли до складу Російської імперії, після чого нащадків "західних татар" взяла під нагляд російська адміністрація, з огляду на їхні контакти з Кримом і Османською імперією, звідки до них надходила релігійна література і приїздило мусульманське духовенство¹⁸.

Цінним джерелом, яке висвітлює долю служивих татар Волині і Поділля, є "Списки и переписка с волинским и подольским губернатором о татарах, проживающих в Подольской и Волинской губернии и пользующихся правами дворянства, 13 ноября 1844 – 19 ноября 1845 года" (23 арк.)¹⁹. Документ складається з листування між Волинським губернатором – генерал-майором І. Каменським (через рік переведеним до Костромської губ. за рукоприкладство) та подільським губернатором – генерал-майором А. Радіщевим (молодшим сином А. Радіщева – автора "Путешествия из Петербурга в Москву").

Переписка містить інформацію про чисельність татар, що у першій пол. ХІХ ст. у містах Острог, Старокостянтинів, Новоград-Волинський, селах Ковалівка, Ювківці та ін. користувалися дворянським званням. Частково документ визначає сфери їх повсякденного життя, роду занять та релігійного життя²⁰.

Означений перепис дає змогу з'ясувати прізвища деяких відомих татарських родів, зокрема, Лебедзів – литовських татар білоруського походження з Волині. Представник цієї родини, Адам Алі Мустафа Лебедзь, був переписувачем "Острозького Корану" 1804 р. – унікальної писемної пам'ятки татар Волині, записаної арабськими літерами українською мовою з використанням польських, українських і білоруських слів^{21,22}.

Також в означеному реєстрі фігурують прізвища татарських родин з українських земель, з ХVІІ ст. відомих на польській і литовській службі. Зокрема згадуваний у реєстрі рід Богдановичів можна пов'язати з Мурзою Богдановичем – ротмістром татарської хоругви коронної армії, що відзначилася у битві під Берестечком 1651 р²³.

Детально документ описує татар Острозького повіту, зокрема с. Тудоров (нині – с. Федорівка, Рівненська обл.) – шість сімей 2-го стану, що користувалися дворянськими правами та переважно мали прізвища Лебедзь, Асановіч, Беяла та Богдановіч²⁴.

¹⁵ Савченко О. Локалізація...

¹⁶ Якубович М. Іслам в Україні... – С. 55.

¹⁷ Borawski P., Dubinski A. Tatarzy polscy...

¹⁸ Ibid, s. 86.

¹⁹ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 5658. – Арк. 1–22.

²⁰ Там само, арк. 19(б).

²¹ Якубович М. Іслам в Україні...

²² Якубович М. "Острожский Коран" 1804 года...

²³ Mierzwiński H. Osadnictwo tatarskie...

²⁴ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 5658. – Арк. 17–18.

У с. Ювківці Острозького повіту реєстр фіксує 14 сімей 4-го стану, що користувалися дворянським званням: Яхневич, Янкевич, Жданович, Казимович, Салтик, Ахмулович, Ассанович, Дашкевич, Ломінський, Козакевич, Муравський, Богданович, Шахманцер²⁵. З них двоє – Осман Ахмулович та Мезим Мустафа Александр Ассанович – були духовного звання, що свідчить про збереження тут мусульманської общини. М. Якубович дослідив писемну пам'ятку "хамал" (араб. "молитовник") серед. XIX ст., що походить з с. Ювківці. У ньому зберігалася стара мусульманська молитва, що благословляє султана Мустафу III (1757–1774) та його війська, зичить йому міцних перемог і відкриття нових земель²⁶. Використання цієї молитви в серед. XIX ст. може свідчити про те, що більшість татар вже не володіли арабською мовою. Збереглися також відомості і про татар в Подільському воєводстві. Реєстр зазначає, що на 1844 р. тут було 22 доми. Судячи з документу, у поселені Ковалівка (Брацлавського повіту) проживало 42 татари, з яких 22 користувалися дворянським званням²⁷.

Таким чином, документ є важливим джерелом з історії татар Волині і Поділля. Він проливає світло на низку малодосліджених епізодів неконфронтаційних україно-татарських взаємин та містить інформацію про чисельність, рід занять та привілеї татар, які підтвердив уряд Російської імперії після приєднання Поділля і Волині до її складу.

Додаток 1.

Господину Киевскому Военному, Подольскому и Волынскому генерал губернатору. В дополнении къ представлению моему отъ 12 априля сего года № 14566 имею честь почтительнейше представить присемь Вашему Высокопревосходительству копию съ доставленныхъ мне Острогскомъ Земскомъ судомъ двухъ списковъ о дворянахъ изъ татаръ, проживающихъ в Острогскомъ уезде. Генерал майор Каменский²⁸.

Таблиця 1.

Списокъ жительствоющихъ в Волынской губернии Острогского уезда 2-го стана в селеніи Тудоровъ татарамъ, пользующимся дворянскимъ званьемъ²⁹. //Арк. 17–18.

Жительствоющие на помещичьей земле:
1.Отъставной из татарського уланського полка товарищъ Абраамъ Александровичъ Лебедзь . Имеетъ паспортъ объ отставке изъ татарського уланського полка отъ 24-го июля 1815 года за №319. Записанъ в родословную книгу дворянъ Виленской губернии по опредѣленьямъ Виленского дворянського Депутатского собрания 20 сентября 1819 года и 3 августа 1835 года какъ удостоверяетъ свидѣтельство, выданое изъ упомянутого собрания 16 марта 1844 года № 1297 где его, Лебедзя и подлинныя документы находятся. Имеетъ сыноей: Мустафа 21, Александра 18, Самуеля 12 и Салина 1 года , изъ коихъ Мустафъ, Александръ и Салинъ находятся при отце, а Самуель Минской губернии в Новогрудской гимназии учеником, в родословныхъ... съ отцомъ записанъ, Мустфъ, Александръ , тоже такъ удостоверяетъ отецъ, внесенъ в родословную, но в сведетельстве 10 марта 1844 года по ошибке не помещенъ, Самуель де и Салинъ по неходотайству отца въ родословную не внесены.
2. Дворянинъ Самуиль Александровичъ Лебедзь . Вместе с братом в родословную внесенъ... Документы находятся в Виленскомъ депутатскомъ собраніи. Имеетъ сына Абраама , который по неходотайству отца в родословную не внесенъ.
3. Самуель Мустафовъ Асановичъ , сын умершего отставного поручика. Имеетъ патент отца на чинъ поручика главного штаба Инспекторского департамента отъ 23-го февраля 1817 года за № 110 и грамоту 1го мая 1824 года на пожалованный отцу орденъ св. Анны 4 степени 15 сентября 1813 года. Утверждаетъ, что внесенъ в родословную книгу Виленской губернии и документы на дворянство находятся в Виленскомъ дворянскомъ собраніи, но законныхъ удостоверений на это не имеетъ. Детей не имеетъ.
4. Сулиманъ Мустафовъ Лебедзь , дворянинъ без чина. Записанъ в родословную книгу Виленской губернии по опредѣленью тамошняго депутатского собрания 1825 года августа 3 дня, а документы отосланы в герольдею 30 сентября 1837 г. за № 115. Имеетъ сына Якова , который по неходотайству въ родословную книгу не внесенъ.

²⁵ Там само, Арк. 19–20.

²⁶ Якубович М. Ислам в Україні...

²⁷ ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 5658. – Арк. 20.

²⁸ Ibid. – Арк. 16.

²⁹ Ibid. – Арк. 17–18.

5. Самуиль Беляла, сынъ Асановичъ без чина помещичьий сынъ, владеющий въ с. Ювковцах по вотчинному праву частью земли. Записанъ в родословную книгу, какъ удостоверяеть словесно Виленской губернии, имеетъ свидетельство Острозскаго Уезднаго Предводителя Дворянства 1 августа 1837 г. за № 539, а все документы в Виленскомъ Депутатскомъ собраніи. <i>Детей не имеетъ</i>
6. Муставъ Шагановъ Богдановичъ , дворянинъ безъ чина. Записанъ в родословную книгу Дворянъ Виленской губернии, по определению 17 декабря 1819 года Слонимскаго уезда. <i>Детей не имеетъ.</i>

Таблица 2.

Списокъ жительствовавшимъ Волынской губернии Острогскаго уезда 4-го стана Ювковцахъ татаръ, пользующимся Дворянскимъ званіемъ³⁰.

Владеющие населенными крестьянами:
1. Не имеющий чина помещикъ изъ татаръ Леонтий Мустафиевичъ Янхевичъ Волынской губернии Острогскаго уезда. Записанъ Волынской губернии в 6-ю часть родословной книги 1803 года декабря 15 дня. Имеетъ сына Давида, внесенного в родословную книгу 1835 года служившаго при делахъ Волынскаго губернскаго правления, на что имеетъ атестатъ выданный 13 октября 1838 года.
2. Не имеющий чина Мустафа или Степанъ Давидовъ Янхевичъ , помещикъ изъ татаръ Волынской губернии Острогскаго уезда. Записанъ Волынской губернии въ 6 часть родословной книги 1835 года. Имеетъ родныхъ братьевъ Леонтия и Юсифа внесенныхъ въ родословную книгу того жъ 1835 года.
3. Не имеющий чина Авелий Азмамбетовъ Ждановичъ , помещикъ изъ татаръ той же губернии и уезда. Записанъ Волынской губернии въ 6 часть родословной книги 1803 года декабря 16 дня. Имеетъ брата Мустафа или Степана , внесенного в родословную того жъ 1803 года, у коего сынъ Самуиль по малолѣтству въ родословную книгу не внесенъ.
4. Не имеющий чина Иванъ Самомовъ Казимовичъ , помещикъ изъ татаръ Волынской губернии Острогскаго уезда. Записанъ Волынской губернии в 6ю часть родословной книги 1803 года декабря 15 дня. Имеетъ родныхъ братьевъ: Степана, Матвея и Леонтия да племянниковъ Осина и Османа внесенныхъ въ родословную книгу 1833 г.
5. Александр Осиповъ Салтыкъ . Его родной братъ Яковъ , двоюродный Юмеръ Самоиловъ . Записанъ Волынской губернии в 6ю часть родословной книги 1803 года декабря 16 дня. Имеетъ братьевъ Ивани Мустафа и Самоила , двоюроднаго брата Александра , у него сыновья Давидъ, Юсифъ и Самоиль, Юсифа и Самоилова сыновья Адамъ и Иванъ , которые все внесены в родословную книгу 1835 года декабря 15 дня.
6. Юсифъ Самоиловъ Дашкевичъ татаръ Волынской губернии Острогскаго уезда. Записанъ Волынской губернии в 6ю часть родословной книги 1835 года. <i>Детей не имеетъ.</i>
7. Александръ Мустафьевъ Ломинский . Помещикъ изъ татаръ. Записанъ Волынской губернии в 6 часть родословной книги 1803 года. Имеетъ роднаго брата Леонтия и племянника Самоила, Ивана и Мустафу , внесенныхъ в родословную книгу в 1836 г.
8. Александр Мухаремовъ Козакевичъ , помещикъ изъ татаръ. Записанъ Волынской губернии в 6 часть родословной книги 1803 года. Имеетъ сына Самоила , внесенного в родословную книгу 1833 года.
Жительствовавшие на собственныхъ землях и не владеющие крестьянами
9. Османъ Ахмуловичъ Мулла , или имамъ. Духовнаго звания . В родословную книгу не внесенъ. Имеетъ сына Мустафа .
10. Мезимъ Мустафа Александровъ Асановичъ . Духовнаго звания . В родословную книгу не внесенъ. Имеетъ сыновей: Иосифа, Давида и Леонтия .
11. Самуиль Бенеровъ Муравский . Записанъ в родословную книгу Подольской губернии 11 декабря 1802 года, и Волынской губернии 5 января 5 дня 1845 года. Имеетъ сыновей Захарія, Абрама, Юсифа и Ивана . Въ родословную книгу по малолѣтству не внесенныхъ.
12. Александровъ Хусиновъ Богдановичъ . В родословную книгу записанъ но непомнитъ котораго года по случаю тому что документы отосланы въ Волынское Дворянское Депутатское собраніе в 1844 году. Имеетъ сыновей: Адиля и Самоила .
13. Самуиль Мустафовъ Шахманцеръ . Записанъ Волынской губернии въ 6 часть родословной книги 2-го декабря 1803 года. Имеетъ сыновей Самоила и Юсифа , внесенныхъ в родословную книгу 1834 года марта 8 дня.
14. Отставной поручикъ Самоиль Степановичъ Шахманцеръ . Записанъ Волынской губернии в 6 часть родословной книги. <i>Детей не имеетъ.</i>

Додаток 2.

Г-ну Киевскому Военному Подольскому и Волынскому генерал губернатору. Исполняя предложение Вашего Высокопревосходительства, отъ 10-го сего ноября №16151, имею почтительнейше доложить, что я вместе съ симъ предписаніемъ Острогскому Земскому суду, не понуждать живущихъ въ Острогскомъ уезде татаръ пользующихся дворянскимъ званіемъ, к записи в подданное состояніе. Г-л майоръ Каменский³¹.

³⁰ Там само. – Арк. 19–20 (6).

³¹ Там само. – Арк. 22.